

In 2017 was het vijfhonderd jaar geleden dat Erasmus *Klacht van de Vrede* publiceerde. Om die reden gaf het *Comité Erasmus – Icoon van Rotterdam* de jaarlijkse Erasmusweek het thema *Vrede*. Partner *Huis van Erasmus* vierde het jubileum met een op 28 oktober 2017 in Bibliotheek Rotterdam gehouden voordracht van Peter van den Dungen. Hij is 25 jaar lang de coördinator geweest van het *Internationale Netwerk Musea voor Vrede*, van Guernica tot Hiroshima, en vertelt het verhaal hoe in de moderne tijd Erasmus de eerste was die de mensen vrede leerde. Sterker nog, Erasmus blijkt de uitvinder te zijn van wat wij ‘vrede’ noemen.

Erasmus: Pionier van Vredesopvoeding en een Cultuur van Vrede

door Peter van den Dungen
petervandendungen1@gmail.com

I. Inleiding

Het is nauwelijks te geloven dat het vrede-lievende streven van Erasmus al te vaak door zijn biografen over het hoofd is gezien, vooral in de eerste eeuwen na zijn overlijden, terwijl zijn bemoeienis met oorlog en vrede toch een constante in zijn leven was. Veel van zijn publicaties over oorlog en vrede in allerhande uitgaven en vertalingen tonen dat aan, evenals talloze verwijzingen in zijn briefwisseling. De vooraanstaande plaats die Erasmus inneemt als vroege pacifist en tegenstander van oorlog wordt afdoende bewezen in de meest uitgebreide historische bibliografie van de vredes- en anti-oorlogsliteratuur, te weten de lijsten die in de jaren dertig samengesteld zijn door dr. Jacob ter Meulen, de lang-dienstdoende bibliothecaris van het Vredespaleis in Den Haag. Ter Meulen is ook de auteur van de definitieve bibliografie van Hugo de Groot. Dank zij hem bezit de bibliotheek de vermaarde Grotiuscollectie (die te vergelijken is met de Erasmuscollectie in de gemeentebibliotheek in Rotterdam)¹. In de door Ter Meulen samengestelde bibliografie² worden voor de oudste periode, die van 1480 tot 1521, 58 werken opgenomen waarvan er slechts acht niet van Erasmus zijn. En toch, zoals vermeld, wordt dit

aspect van zijn werk nauwelijks genoemd door vele biografen.

En het zijn niet alleen de biografen die het pacifisme van Erasmus over het hoofd zien, maar ook historici van oorlog en vrede. Er zijn natuurlijk uitzonderingen. Wat de biografen betreft heeft een aantal het belang van vrede in het werk van Erasmus wel benadrukt. Zo schreef Ross Dealy dat voor Erasmus ‘oorlog een fenomeen was dat in het middelpunt stond van wat hem aanging’³. En Leon-E. Halkin, een prominente Erasmuskenner uit België, schreef dat ‘Erasmus zich heel zijn leven lang bezighield met het thema vrede’⁴. Alois Gerlo, een Vlaamse Erasmusexpert, latinist en eerste rector van de Vrije Universiteit Brussel, schrijft in een hoofdstuk ‘Wereldburger en pacifist’, over ‘die zeer belangrijke ader in zijn oeuvre: zijn talrijke vredesgeschriften’. Gerlo constateert dat ‘Erasmus niet heeft opgehouden zich met de pen tegen de oorlog te verzetten en te schrijven’ en noemt hem in één adem met figuren uit de moderne tijd zoals Tolstoj, Thomas Mann, Romain Rolland en Bertrand Russell, ‘kortom, hij wordt terecht beschouwd als de eerste principiële pacifist van Europa’⁵. Stefan Zweig noemt Erasmus ‘de eerste letterkundige die zich inzette voor pacifistische idealen’, en vervolgt: ‘in een tijdperk

waarin constant oorlog werd gevoerd schreef hij niet minder dan vijf werken die oorlog bestreden⁶. Bart de Ligt, zowel groot historicus van de vredesidee en vredesactivist, schrijft dat voor Erasmus ‘het middelpunt der “christelijke filosofie”, niet anders dan Vrede is ... Hoe hij zich ook uit, altijd staat Vrede in het middelpunt zijner gedachten, vrede als daad, vrede als taak voor elk waarachtig christen’⁷.

Het hoeft geen betoog dat de uitgevers en vertalers van de vredesgeschriften van Erasmus steeds de eersten waren om zijn inspanningen voor de vrede, zijn hele leven lang, te benadrukken. Zo bijvoorbeeld Chantal Labre, die in de inleiding tot haar Franse vertaling van *Klacht van de Vrede* schrijft dat Erasmus gedurende zijn leven, in het ene werk na het andere, onvermoeibaar ‘oorlog tegen oorlog’ voerde⁸. Dat dit besef groeiende is mag onder andere blijken uit de titel van de grote tentoonstelling die in 1986 in Bazel gehouden is naar aanleiding van de 450ste herdenking van het overlijden van Erasmus aldaar, waarin hij gepresenteerd werd als een ‘pionier van vrede en verdraagzaamheid’⁹. En meer recent, in de tentoonstelling *Images of Erasmus*, in 2008 gehouden in het Rotterdamse Museum Boijmans Van Beuningen was ‘Oorlog en Vrede’ één van de drie thema’s waaromheen de tentoonstelling was opgebouwd¹⁰ naast ‘Wetenschap en Opvoeding’ en ‘Kerk’ en ‘Geloof’. Dit zijn ook de voornaamste thema’s in de biografie van Halkin zoals eerder aangestipt.

II. ‘De Uitvinding van de Vrede’

De veronachtzaming van Erasmus’ werk door wetenschapsmensen die zich toeleggen op oorlog en vrede, kan geïllustreerd worden in het werk van de vooraanstaande Engelse militaire historicus Sir Michael Howard. In diens *The Invention of Peace* (De uitvinding van de vrede) wordt Erasmus niet eens genoemd¹¹. De titel verwijst naar een citaat van de 19e-eeuwse Engelse jurist, Sir Henry

Maine: ‘Oorlog schijnt zo oud als de mensheid, maar vrede is een moderne uitvinding’¹². Howard schrijft: ‘de middeleeuwse orde, zoals die zich in Europa ontwikkelde van de achtste tot de achttiende eeuw, kwam grotendeels neer op een succesvolle symbiose tussen de leidende klasse van krijgers die zorgde voor orde, en de geestelijkheid die dit streven legitimeerde. Uiteindelijk gingen er in de geestelijkheid stemmen op die de legitimiteit van de heersers ontkenden omdat oorlog geen noodzakelijk deel uitmaakte van de natuurlijke of goddelijke orde, maar hieraan afbreuk deed. Het was op dit moment dat men zou kunnen zeggen dat vrede werd uitgevonden, de visie van een sociale orde die oorlog had afgeschaft; een orde die niet het resultaat was van een of andere duizendjarige goddelijke tussenkomst (...) maar van het vooruit denken van rationale mensen die hun lot in eigen handen hebben genomen’¹³.

Welnu, Erasmus bekleedt een centrale plaats in de overgang van de middeleeuwen naar de moderne tijd, en tijdens zijn leven en ook vandaag de dag wordt hij beschouwd als een toonbeeld van de klasse van geleerden, wat Howard dan omschrijft als geestelijkheid (clerisy). Het is moeilijk om een andere criticus te vinden die zo hartstochtelijk, zo overtuigend en – laten we dit niet vergeten – zo moedig argumenteerde dat ‘oorlog geen noodzakelijk deel uitmaakt van de natuurlijke of goddelijke orde’ als Erasmus dat deed. Hij veroordeelde de oorlog vanuit zijn vroomheid en christelijke devotie en geloofde daarenboven in de mogelijkheid van een sociale orde waaruit oorlog was verbannen, juist ‘wegens het vooruit denken van rationele mensen’. Voor zover het Europa en de moderne tijd betreft mag de naam van Erasmus niet ontbreken in een discussie over ‘de uitvinding van de vrede’. Howard noemt de Rotterdammer echter niet en schrijft: ‘... zo er iemand is waarvan gezegd kan worden dat hij de vrede heeft uitgevonden als zijnde meer dan een vrome aspiratie, dan is het Kant. Hij was zowat de enige

die begreep dat de vernietiging van de militaire structuren die Europa tijdens een millennium had opgebouwd slechts zou neerkomen op een eerste ruiming van het veld. Dit moest gevolgd worden door het leggen van nieuwe fundamenten: de vrede moest opgebouwd worden¹⁴.

Kant's essay, *Zum ewigen Frieden*¹⁵ verscheen in 1795, bijna drie eeuwen nadat Erasmus zich met het onderwerp had beziggehouden. Het kan natuurlijk niet ontkend worden dat, vergeleken met Erasmus, de filosoof van Königsberg een meer verfijnd en specifiek, op rechten gebaseerd plan voorlegde dat het de mensheid mogelijk maakt op zijn lange en moeizame weg uiteindelijk een blijvende wereldvrede te stichten. Carl Friedrich heeft er in dit verband terecht op gewezen dat, vergeleken met Erasmus, het perspectief van Kant's denken en schrijven beïnvloed werd door de evolutie van de moderne staat in de tussenliggende periode¹⁶.

De pacifistische geschriften van Erasmus, zo briljant ze ook mogen zijn, waren voornamelijk morele oproepen en aansporingen voor de christelijke heersers van zijn tijd om afstand te doen van de domme en onchristelijke oorlogspraktijken. Maar dit betekent niet dat zijn geschriften verstoken zouden zijn van politieke inzichten of praktische voorstellen. In een hooggeprezen biografie schrijft de Amerikaanse historicus Preserved Smith: 'De politieke geschriften van Erasmus zijn van aanzienlijk belang, en origineel; het is daarom merkwaardig dat ze tot op heden weinig aandacht hebben gekregen'¹⁷. Erasmus legde bijvoorbeeld vaak een verbinding tussen de interne structuur van een staat en zijn buitenlands gedrag, iets wat herinnert aan Kant's 'theorie van de democratische vrede'. Erasmus preekt arbitrage als een alternatief voor oorlog; arbitrage was het motto van de georganiseerde internationale vredesbeweging die in de 19de eeuw ontstond. Meer dan dat: de praktijk van arbitrage vond geleidelijk ingang in dezelfde periode en bereikte zijn hoogtepunt in de oprichting

van het *Permanente Hof van Arbitrage* tijdens de Eerste Haagse Vredesconferentie (1899). De Oostenrijkse Kant-specialist Georg Cavallar heeft opgemerkt dat alle elementen die karakteristiek zijn voor een verlichte benadering van oorlog en vrede zoals die in latere vredesprojecten van Kant en anderen aan bod komen, reeds aanwezig zijn in *De Opvoeding van de christenvorst* (zie IV)¹⁸. Deze mening wordt gedeeld door Siegfried Wollgast in zijn studie over de idee van vrede ten tijde van de Reformatie. Hij is van mening dat in deze tijd een modern concept van vrede ontstond in de werken van Erasmus, Sebastian Franck en Paracelsus. Hij concludeert dat 'De Klacht van de Vrede van Erasmus een beslissende invloed heeft uitgeoefend op alle latere inspanningen voor vrede'¹⁹. De Duitse historicus geeft aan dat het nieuwe concept van vrede ondersteund wordt door verschillende argumenten die verder gaan dan de christelijke oproep tot vrede zoals: het principe van de humaniteit; ideeën over de eenheid van de mensheid; de gelijkheid van alle mensen en rassen; het idee van verdraagzaamheid; het besef van de irrationaliteit van oorlog. Al deze elementen spelen een belangrijke rol in Erasmus' kritiek op oorlog. Een ander argument dat het belang van Erasmus in het verhaal 'van de uitvinding van de vrede' onderstreept komt van de historicus Johan Huizinga. Hoewel hij de politieke ideeën van Erasmus naïef noemt geeft hij toe dat diens inspanningen voor vrede niet tevergeefs waren. Huizinga schrijft: 'Hij inspireerde een afschuw van ongerechtvaardigd geweld en het verlangen naar eendracht onder de filosofen van een heel tijdperk. Hij bereidde de grond voor voor het zaad, dat langzaam zou rijpen, van het werk van de Groot'²⁰. In onze tijd heeft Peter Haggenmacher, de Zwitserse kenner van het werk van Hugo de Groot, geschreven: 'De Groot is een directe geestelijke nazaat van Erasmus; beiden zijn voortreffelijke vertegenwoordigers van het christelijk humanisme' en hij herinnert aan de 'bewondering' van De Groot voor de Rotterdammer²¹.

De 'uitvinding van de vrede' is nauw verbonden met, en wordt voorafgegaan door, wat we vandaag de 'deconstructie' van oorlog noemen. Dit laatste houdt onder andere de verwerping in van de veronderstelde onvermijdelijkheid van oorlog en ook de ontkenning dat oorlog met eer en roem omringd is. Dit proces van zo noodzakelijke bewustzijnsverandering werd door Erasmus ingeluid en betekende in dit opzicht een definitieve breuk met het verleden. In zijn magistrale geschiedenis van de bronnen van het internationalisme schrijft Théodore Ruysen: 'Het is Erasmus ... die de verdienste had als eerste, en met een onvergelykbare kracht, een verzet te laten horen van het menselijk geweten. Het probleem stelde zich niet voor denkers uit de Griekse en Latijnse wereld die oorlog beschouwden als een soort natuurlijke noodzakelijkheid terwijl in de Middeleeuwen oorlog gezien werd als een onvermijdelijk gevolg van de erfzonde. Alhoewel diep christelijk hield Erasmus zich weinig bezig met de erfzonde; zijn humanisme is daarentegen doordrenkt van het optimisme dat de Renaissance kenmerkt. In vele opzichten zag Erasmus de mensen als dwazen maar toch wanhoopte hij niet hun verstand te verlichten en hun hart te ontroeren. Zulks was de algemene inspiratie van de kritiek van oorlog die hij gedurende zijn hele leven uitoefende'²². In een eerdere, soortgelijke studie over de geschiedenis van het internationalisme schrijft Christian L. Lange (de eerste directeur van het Noorse Nobelinstituut) dat Erasmus de eerste was die het probleem van oorlog, in het bijzonder zijn oorzaken, behandelde²³. Dit werd in de twintigste eeuw het onderwerp van een nieuwe en hoognodige wetenschap, de polemologie. Oorlog in het atoomtijdperk brengt het voortbestaan van de mensheid in groot gevaar. Afschaffing van oorlog vereist, in de eerste plaats, grondig onderzoek naar zijn oorzaken. Vierhonderd jaar voor het ontstaan van deze nieuwe wetenschap zag Erasmus de noodzaak hiervan in. In een brief van 1 december

1523 aan Frans I, koning van Frankrijk, vroeg hij zich af 'waarom er niet *meer* onderzoek wordt gedaan naar de oorzaken van oorlogen. Kent men deze, dan wordt het gemakkelijker middelen te vinden ter voorkoming. Zo gaan ook de dokters te werk bij het bestrijden van ziekten'. In zijn studie over de vredesgeschriften van Erasmus zegt Geurts, 'dat Erasmus in deze brief pleit voor iets wat men tegenwoordig met de term polemologie aanduidt, de wetenschap over het ontstaan en de voorkoming van oorlogen. Zo'n meer op de praktijk gerichte wetenschap zou wellicht weten te bewerken wat de juridische en filosofische theoretici van het oorlogsrecht niet gelukt was'²⁴.

Erasmus, een vooraanstaand humanist, zag oorlog als een barbaarse en domme praktijk die geen plaats kon hebben in een maatschappij van met rede begaafde mensen, laat staan in een maatschappij die er aanspraken op maakt christelijk te zijn. We citeren hem: 'Zo er nu iets ter wereld is dat men moest schromen te beginnen, ja dat men geheel en al behoorde te vermijden, te verfoeien en uit te bannen, is het stellig de oorlog, vermits er niets goddelozer, rampzaliger, verderfelijker, hardnekkiger, schandelijker, kortom de mens, om niet te zeggen de christen onwaardiger bestaat'²⁵. Erasmus' veroordeling van oorlog berustte op argumenten die hij ontleende aan zowel humanisme als christendom. Deze combinatie maakte zijn kritiek zo indrukwekkend en verklaart waarom, 500 jaar later, het ons nog aanspreekt. De vele geschriften van Erasmus over het onderwerp zijn geen 'vrome aspiraties'. Integendeel, we zien een sterke, logische argumentering die de gevaren, het onheil, en de onzekerheden van oorlog preciseerd en die contrasteert met de zegeningen en zekerheden die verbonden zijn met vrede. Het gaat hier slechts om één aspect van Erasmus' betrokkenheid bij het onderwerp oorlog en vrede. Het is waar dat al in de Griekse en Romeinse oudheid er schrijvers waren die betoogden dat de voordelen van vrede steeds het onheil van

oorlog overtroffen. Maar niemand heeft in de tijd voor Erasmus, of daarna, dit contrast zo overweldigend, zo dramatisch, zo gepassioneerd en derhalve zo overtuigend uitgebeeld als hij het deed. Blijkbaar moet elke generatie deze oude les opnieuw leren, zelfs in een tijdperk van atoomwapens en andere wapens voor massa-vernietiging.

De realiteit van oorlog wordt immers dikwijls met opzet verborgen gehouden om te voorkomen dat het ware gezicht van de oorlog mensen tot tegenstanders zou maken. Een paar voorbeelden. Zodra de Nazi's in Duitsland aan de macht kwamen werd het Anti-Oorlogsmuseum gesloten, dat Ernst Friedrich in 1925 in Berlijn had opgericht, en vervolgens brutaal vernield. Hij had dit na de Wereldoorlog van 1914-1918 opgericht om de herinnering aan de verschrikkingen van die oorlog wakker te houden, ter lering en maning van nieuwe generaties²⁶. Bezoekers vandaag de dag van het grote en moderne oorlogsmuseum in de omstreken nationalistische Yasukuni-schrijn in Tokyo staan verbaasd dat in de geschiedenis van Japan tijdens de Tweede Wereldoorlog de vernietiging van die stad door brandbommen niet vermeld wordt. Ook het in de as leggen van Hiroshima en Nagasaki door atoombommen wordt terloops vermeld op twee A-viertjes zonder enig beeldmateriaal. De Amerikaanse bezettingstroepen confisqueerden en censureerden foto's en filmmateriaal van de vernietiging van beide steden vanwege hun 'potentieel opruiend karakter'²⁷. Een aantal jaren geleden mocht een reizende tentoonstelling van de *Hiroshima Peace Culture Foundation* in India pas getoond worden nadat een aantal panelen eruit verwijderd waren. India en Pakistan waren toen beide in het bezit gekomen van nucleaire wapens, en een confrontatie tussen beide landen dreigde. De onderdrukking door de overheid en de krijgsmacht van beelden die de realiteit van oorlog tonen is in onze tijd ook te zien in de oorlog in Irak. En als de oorlog officieel ten einde wordt verklaard, wordt de nasleep – wat betreft de vernietiging aan levens en

landschappen – aan het oog onttrokken, of bewust gebagatelliseerd²⁸. Het heeft er alles van weg dat, zo veel als maar mogelijk is, toen en nu nog steeds, de illusie van de 'zoete oorlog' gehandhaafd moet worden²⁹.

III. 'Zoet is de oorlog voor wie hem niet kennen' (1515)

Laat ons nu een nadere blik werpen op Erasmus' anti-oorlogsgeschrift *Dulce Bellum Inexpertis* (*Zoet is de oorlog voor wie hem niet kennen*), kortweg *Bellum* of *Oorlog* genoemd. Het is een hoogst belangrijk geschrift, niet alleen in zijn oeuvre maar in de Europese geschiedenis omdat het beschouwd wordt als het eerste anti-oorlogsgeschrift in Europa. Brigitte Hannemann, die een Duitse vertaling verzorgde, schreef: het is 'een geschrift dat eigenlijk bij alle hedendaagse discussies over bewapening als bekend verondersteld mag worden. Maar dit uitstekende essay (...) is tot nu toe zo goed als onbekend. De enige Duitse vertaling die we kunnen vinden stamt uit 1519 en is nauwelijks te begrijpen'³⁰. Ze vervolgt: 'Het vraagstuk van vrede is vandaag van levensbelang en urgent. Het mag ons verbazen dat alle belangrijke aspecten van de problematiek al door Erasmus aangesneden werden'. Wat hij in 1515 schreef over oorlog en vrede was en blijft essentieel. Hannemann: 'Hoewel Erasmus rijkelijk putte uit de klassieke wijsheid was zijn anti-oorlogspamflet origineel in het totaalbeeld dat het presenteerde, en in zijn gedurfde ondubbelzinningheid'. Ze voegt er betekenisvol aan toe: 'zijn tijdgenoten begrepen onmiddellijk het revolutionaire karakter ervan'³¹. Werner Kaegi, de Zwitserse biograaf van Erasmus, noemt *Oorlog* 'een van de meest indrukwekkende politieke geschriften van Erasmus tegen oorlog' en hij wijst erop dat het vooral in de 17de eeuw bijzonder populair was, toen het herhaaldelijk herdrukt en gelezen werd gedurende de periode van de Dertigjarige Oorlog³². In de Engelstalige wereld kende

Oorlog een Renaissance op het einde van de 18de en in de eerste helft van de 19de eeuw na de verschijning van een nieuwe vertaling in 1794, getiteld *Antipolemus*³³. Het werd al vlug een bestseller toen de eerste georganiseerde vredesbewegingen ontstonden in Engeland en Amerika in de beginjaren van de 19de eeuw³⁴. Er kan derhalve weinig twijfel over bestaan dat, als er van iemand gezegd kan worden dat hij ‘de vrede heeft uitgevonden’, de aanspraken van Erasmus moeilijk ontkend kunnen worden. Dit is zelfs waar als we ons zouden beperken tot de merites van enkel dit essay³⁵. William Royall Tyler, voormalig ambassadeur van Amerika in Nederland, schreef in zijn inleiding tot een nieuwe uitgave van Erasmus’ essay: ‘*Bellum* is net zo actueel als toen het geschreven werd ... Hij toont de verschrikkingen en dwaasheid van oorlog met grotere welsprekendheid dan iemand het voor of na hem gedaan heeft. Geen criticus van oorlog vandaag heeft argumenten tegen oorlog aangebracht die overtuigender zijn dan die van Erasmus, noch is iemand erin geslaagd praktische middelen te ontwerpen om de oorlog uit te bannen, net zo min als Erasmus dat kon’³⁶.

Dulce Bellum Inexpertis (*Oorlog*) verscheen voor het eerst in de tweede uitgave van de *Adagia* die door Aldus Manutius in 1508 in Venetië werd gedrukt. Het commentaar van Erasmus beperkte zich toen nog tot vijf regels. Maar in de volgende grote uitgave, in 1515 door Froben in Bazel gedrukt, was Erasmus’ commentaar uitgegroeid tot maar liefst 1.000 regels. Hannemann zegt hierover: ‘Voor het eerst in de geschiedenis van de Europese letterkunde was een omvangrijke verhandeling uitsluitend gewijd aan het voor de mensheid zo brandende thema oorlog en vrede’³⁷. Het belang dat Erasmus zelf hechtte aan het onderwerp spreekt duidelijk uit het feit dat hij zijn commentaar zo uitbreidde dat dit het langste werd van al zijn commentaren. In 1558 werden Erasmus’ werken veroordeeld door de *Congregatie* van de Vaticaanse *Index*. In een uitgave van de *Adagia* die in 1570 in Parijs verscheen werden 46 regels uit *Bellum*

geschrapt; in een uitgave die vijf jaar later in Florence verscheen bleven van het essay nog maar 29 regels over. Alleen in landen die niet onderworpen waren aan een almachtige godsdienst, of een absolute monarchie, ontsnapte de *Adagia* aan zulke verminkingen. Ongecensureerde uitgaven verschenen in de 17de eeuw in Duitsland, Nederland en Zwitserland³⁸.

IV. ‘De opvoeding van de christenvorst’ (1516)

Oorlog was het eerste adagium dat afzonderlijk gedrukt werd – een bewijs zowel van het belang ervan voor zijn auteur, als van de populariteit van het essay. Het laatste wordt bevestigd door de talrijke drukken en uitgaven die volgden en die van *Oorlog* een bestseller maakten. De eerste afzonderlijke uitgave werd verzorgd door Froben in Bazel in april 1517 en zes maanden later door Dirk Martens in Leuven. Een jaar eerder zag de publicatie het licht van een ander belangrijk werk van Erasmus over oorlog en vrede: *De Opvoeding van de christenvorst*.

Als *Bellum* gezien kan worden als het eerste anti-oorlogsgeschrift, dan kan *Opvoeding* beschouwd worden als het eerste boek over vredesopvoeding. Wat betreft Maine’s en Howard’s ‘uitvinding van de vrede’ kan er op gewezen worden dat voor Erasmus het fundament van vrede gelegen was in de opvoeding. In een tijd van absolute monarchie waren de heersers de eersten die behoefte hadden aan opvoeding inzake oorlog en vrede. Als we meer algemeen spreken, dan moet gezegd worden dat Erasmus bovenal leraar en opvoeder was. Dit aspect wordt benadrukt door de grote Nederlandse vredeshistoricus en -activist Bart de Ligt die drie van de twaalf hoofdstukken van zijn Erasmusbiografie hieraan wijdt. De grote humanist schreef niet alleen diverse theoretische en praktische opvoedkundige werken maar ook pedagogische onderwerpen komen dikwijls in zijn andere werken en in zijn briefwisseling ter

sprake. De Ligt stipt aan dat bij het begin van de 16de eeuw Erasmus algemene erkenning genoot als een autoriteit op dit gebied wiens advies inzake kwesties van pedagogiek en de benoeming van leraren dikwijls werd ingeroepen³⁹. Bekend is het verzoek van Erasmus' vriend John Colet, de deken van St. Pauls in Londen, om hem te helpen bij de oprichting van St. Pauls school. En natuurlijk kunnen we denken aan zijn nauwe betrokkenheid bij de oprichting, precies vijfhonderd jaar geleden, van het beroemde Drietalencollege (*Collegium Trilingue*) in Leuven⁴⁰.

Erasmus droeg zijn *Opvoeding* op aan de zestienjarige prins Karel, de toekomstige keizer Karel V; enige maanden eerder was Erasmus aangesteld als diens raadsman. Het doel van het boek is de toekomstige heerser erop te wijzen hoe hij een weldadige prins moet zijn en ook om aan te dringen op morele perfectie. Het boek verschilde geheel en al van andere handboeken voor staatkunde, vooral van *De Prins* van Machiavelli dat rond dezelfde tijd werd geschreven (1513) maar pas in 1532 gepubliceerd⁴¹. In het eerste hoofdstuk, dat net zo lang is als de tien overige hoofdstukken samen, beschrijft Erasmus de ideale opvoeding van een christelijke prins. De deugden die diens meester de prins moet aanleren zijn 'wijsheid, gevoel voor rechtvaardigheid, zin voor maat, een vooruitziende blik, bekommernis voor het algemeen welzijn'⁴². Erasmus wijst op de grote verantwoordelijkheid die gepaard gaat met de opvoeding van een prins en schrijft: 'Als iemand de munten van de vorst vervalst, betaalt hij dat met zijn leven. Hoeveel te meer verdient iemand die diens karakter bederft, zo'n straf!', en: 'De leraar zal er (...) vanaf het begin op toezien dat zijn pupil de deugd waardeert en ernaar opkijkt als het mooiste wat bestaat, het opperste geluk'⁴³.

Het duurt niet lang voor Erasmus het over oorlog heeft, en hij de prins waarschuwt niet lichtvaardig ten strijde te trekken. Vijfhonderd jaar later is zijn waarschuwing nog even hard nodig, zo blijkt helaas. Hij schrijft: 'Scipio Africanus had het bij het rechte eind

dat de woorden "ik heb niet nagedacht" een wijs man onwaardig zijn. Ze passen echter nog veel minder voor een vorst: zoiets komt hem duur te staan en kost ook de staat al te veel. Een oorlog die wellicht onbesuisd wordt ondernomen door een jonge prins zonder krijgservering kan zich wel twintig jaar voortslepen. Wat een zee van ellende! (...) Wat bij anderen een vergissing is, is een misdaad bij een prins'⁴⁴. Hij citeert wat Julius Pollux zegt over de eigenschappen van een goede heerser; dit beslaat een halve pagina. Hij zoekt bijvoorbeeld 'geen oorlog, [is] vredelievend, een verzoener, een koppige verdediger van vrede'⁴⁵. Gebruikmakend van een beeld dat Erasmus dikwijls hanteert in zijn geschriften concludeert hij: 'Als een heidense leraar dit type vorst schetst voor een heiden, dan moet het model dat aan een christenvorst wordt voorgehouden, nog veel verhevener zijn'⁴⁶.

Een tweede hoofdstuk draagt als opschrift 'Een vorst moet vleierys vermijden'. Daar zou hij vandaag wellicht aan toegevoegd hebben *spindoctors* en *communication directors*. Het volgende hoofdstuk betitelde hij 'Artes Pacis' (The arts of peace), misschien de eerste keer dat deze uitdrukking gebruikt wordt, tenminste sinds de oudheid⁴⁷. Het gaat over de manier waarop de prins zich zou moeten gedragen ten opzichte van zijn volk, en hoe door een wijs bestuur oorlog – zowel intern als internationaal – vermeden kan worden. Erasmus zegt: 'De oude schrijvers hebben het hele politieke bedrijf in tweeën verdeeld, oorlogs- en vreedstijd. Het dient natuurlijk onze eerste en voornaamste zorg te zijn de prins aan te leren hoe hij zijn land wijs bestuurt als er vrede heerst. Met deze inzichten moet hij naar beste vermogen proberen te bereiken dat hij de lessen voor oorlogstijd nooit nodig zal hebben'⁴⁸. De kracht van opvoeding is zodanig, schrijft hij aan het einde van dit hoofdstuk, onder verwijzing naar Plato, 'dat een man met een goede opleiding een soort goddelijk scep-sel wordt, maar een verkeerde opvoeding hem doet ontaarden in een bruto ondie'⁴⁹.

Het is geen toeval dat Erasmus deze

beschouwingen aan het begin van zijn boek presenteert terwijl daarentegen 'Een oorlog beginnen' het laatste hoofdstuk uitmaakt. Hij somt de unieke gevolgen op die verbonden zijn aan oorlog: 'Een vorst moet nooit overijde beslissingen nemen; nooit zal hij echter omzichtiger en met meer overleg te werk gaan dan wanneer hij de wapens wil opnemen. Elke activiteit heeft haar kwalijke gevolgen; bij een oorlog kent echter al wat goed is zware verliezen en wordt het overspoeld door een vloedgolf van alle mogelijke rampen. Er is bovendien niets wat zo hardnekkig blijft duren. Oorlog brengt oorlog voort ... De plaag van een oorlog die elders is ontstaan, krijgt weldra ook naburige streken in haar greep, om zich te verspreiden over gebieden die een heel eind verderop liggen'⁵⁰. Met dit alles in gedachten, zegt Erasmus, zal 'Een bekwame heerser (...) nooit ofte nimmer een oorlog ontketenen, tenzij die echt onvermijdelijk is en nadat alle andere middelen zijn uitgeprobeerd. Indien iedereen er zo over dacht, zou er zelden strijd ontstaan tussen mensen'. Als oorlog toch niet te vermijden is, zo vervolgt hij, 'dan moet de koning meteen zorgen dat het gebeurt met zo weinig mogelijk schade voor zijn onderdanen, met een minimum aan bloedvergieten voor de christenwereld en dat er zo snel mogelijk een einde komt aan het conflict'. Erasmus was geen absolute pacifist maar omdat in zijn tijd de traditionele doctrine van de rechtvaardige oorlog alle geloofwaardigheid verloren had en christelijke heersers met plezier ten oorlog trokken om de meest onbenullige redenen, komt hij dikwijls over als een absolute pacifist. Hij zegt: 'Bij Augustinus tref je een passage aan waarin hij oorlog een geschikte oplossing vindt (...) Christus zelf echter en Petrus en Paulus verkondigen altijd het tegendeel. Waarom zou hun gezag minder sterk bij ons wegen dan dat van Augustinus ...?'⁵¹.

In de laatste pagina's houdt hij een indrukwekkend pleidooi voor de handhaving van vrede en veroordeelt hij de oorlog scherp: 'Kan strijd iets anders voort-

brengen dan strijd? Hoffelijkheid nodig echter uit tot hoffelijkheid, een eerlijke houding tot eerlijkheid (...) De koning moet eerst eens goed rekenen en het totaal van al die rampspoed vaststellen, als dat al opgeteld kan worden. Daarna moet hij bij zichzelf overwegen: zal ik in mijn eentje aan de grondslag liggen van zoveel rampspoed? (...) Een mensenleven is zo vluchtig, zo kort, zo broos, het is zo onderhevig aan allerlei ongeluk, wordt voortdurend bedreigd door ziekte en ongevallen – gebouwen die instorten, schipbreuken, aardbevingen, blikseminslagen. Het is dus helemaal niet nodig de lijst van catastrofes uit te breiden met oorlogen, hoewel die veel meer miserie teweegbrengen dan al de rest'⁵². Vandaag staat bovenaan deze lijst een nieuwe catastrofe waarvan Erasmus geen weet had – de opwarming van de aarde en de daarmee gepaard gaande en moeilijk te overziene maatschappelijke problemen.

Het is niet alleen oorlog onder christenen die Erasmus als absurd veroordeelt: 'Ik denk dat we ook niet halsoverkop oorlog moeten gaan voeren tegen de Turken'⁵³. Is dit alles niet een overtuigend pleidooi voor het volgen van de stelregel – 'Wil je vrede, bereid je dan voor op vrede' en dus voor het ontwikkelen van een cultuur van vrede? Als Erasmus toen al de kosten en inspanningen verbonden aan oorlog en oorlogsvoorbereiding sterk afkeurde, dan kan men eraan twifelen of hij wel woorden zou kunnen vinden om de onvoorstelbare uitgaven, en risico's, verbonden aan oorlogsvoorbereiding in de huidige tijd te beschrijven, met de zogeheten christelijke landen van de VSA en het VK voorop.

V. 'Hoe paus Julius II bij de hemelpoort aanklopt maar door Petrus niet wordt binnengelaten' (1517)

In *Opvoeding* hield Erasmus de jonge prins Karel het model voor ogen van een ideale heerser die er van overtuigd moest worden 'dat Christus' ideeën bij uitstek gelden voor de vorst'⁵⁴. In dezelfde tijd schreef hij een

ander werk, dit keer een satire, waarin de paus ervan langs kreeg, de vertegenwoordiger van Christus op aarde die het pausdom een slechte naam had gegeven. En net zoals Erasmus in *Opvoeding* het zoeken naar vrede en het vermijden van oorlog aanpreeft als de wijste en voornaamste beleidsbeginselen die een prins moet nastreven, zo kritiseerde hij in *Julius* de paus om zijn machtswellust en oorlogsvoering. Zoals John Piolon opmerkte, 'Julius II bracht meer tijd door op het slagveld dan in het Vaticaan'⁵⁵. Deze satire van Erasmus is een van zijn meest rake kritieken op de diepte waarin de kerk gezonken was door zich zo met oorlog in te laten in plaats van deze af te zweren. Huizinga ging zelfs zover *Julius* te beschrijven als 'de meest bijtende en meest vernederende satire ooit geschreven'⁵⁶. Het is de belustheid van paus Julius II om oorlog te voeren die Petrus hem ten laste legt en dat leidt tot zijn dramatische buitensluiting uit de hemel. Erasmus wist waar hij het over had: tijdens zijn verblijf in Italië van 1506 tot 1509 ondervond hij het oorlogszuchtige optreden van deze paus. Meer dan eens werd zijn reis onderbroken door oorlogen en geruchten van oorlog. Bovendien was hij getuige van de triomfantelijke intocht van paus Julius II in Bologna (1506) en, een paar jaar later zag hij hoe woedende burgers van de stad het immense standbeeld vernielden van de paus door Michelangelo. Erasmus heeft de beelden van deze oorlogszuchtige paus nooit vergeten. Volgens Margaret Mann Phillips was hij zozeer geraakt dat 'Erasmus door Julius II pacifist geworden is'⁵⁷.

Waarschijnlijk is het boek kort na het overlijden van de paus in februari 1513 geschreven; het manuscript kwam dan in omloop tot het gedrukt werd, vroeg in 1517, overigens zonder goedkeuring van de anonieme auteur. Vanaf dat moment werd *Julius* een van de bestsellers van zijn tijd⁵⁸. De eerste gedateerde uitgave kwam uit in september 1518 bij Dirk Martens in Leuven, België's eerste drukker en een goede vriend van Erasmus die heel wat

eerste uitgaven van hem op de markt bracht⁵⁹. Zo ook in 1519 de eerste geautoriseerde uitgave van de *Colloquies* (*Samenspraken*). Net zoals de *Adagia* werd dit ook een beroemd en heel populair boek waarvan vele uitgaven verschenen: elke nieuwe uitgave betekende een verbetering zowel in kwalitatief als in kwantitatief opzicht. Het boek was aanvankelijk bedoeld als een eenvoudig hulpmiddel voor de studenten van Erasmus die Latijn leerden. Vanaf 1522 zijn de *Samenspraken* niet langer eenvoudige oefeningen maar worden ze ook een spreekbuis voor de ideeën van de schrijver met zijn ongeëvenaarde stijl. In een aantal samenspraken hekelt hij het militaire beroep wat voor hem niets anders was dan een school voor roof en het plegen van onheil. De uitgave van 1522 zag de eerste publicatie van de *Confessio militis* – een 'klein meesterwerk even kort als bijtend'⁶⁰. Net zo effectief in het vernederen van de huursoldaat (voor Erasmus een 'weerzinwekkend verschijnsel')⁶¹ is *Soldaat en Kartuizer* dat voor het eerst verscheen in een nieuwe uitgave van *Samenspraken* het jaar erop. De Amerikaanse Erasmuskenner Craig R. Thompson die in onze tijd de eerste volledige Engelse vertaling van *Samenspraken* (*Colloquies*) verzorgde sinds die van 1725, merkt op bij deze dialoog: 'Erasmus, wiens voorliefde voor het vergelijken en contrasteren van beroepen duidelijk blijkt in vele pagina's, liet nooit een gelegenheid voorbijgaan om satirisch over soldaten te spreken of om hun slechtheid aan te vallen'⁶².

Het beroemdste boek dat door Martens in Leuven gedrukt werd – en waarvan Reedijs zegt dat het 'een der belangrijkste monumenten van de 16de-eeuwse cultuur, ja van de wereldliteratuur' is⁶³ – was niet van Erasmus maar van zijn goede vriend Thomas More: de *Utopia*, gedrukt in 1516. Hun vriendschap en samenwerking was zo intens dat de Rotterdammer ook meehielp bij het schrijven van dit boek; op uitnodiging van More leverde hij verschillende fragmenten aan, dikwijls over zijn eigen favoriete onderwerpen. In zijn briefwisseling met

Erasmus spreekt More over 'onze' *Utopia*; in de tweede Parijse uitgave staat Erasmus' naam zelfs op de titelpagina⁶⁴. Als het vermoeden juist is, zoals altijd wordt verondersteld, toen en ook nu nog, dat het boek een ontwerp van een ideale samenleving voorstelt, dan is het toch verbazingwekkend dat twee van de meest verfoeide sociale praktijken, oorlog en slavernij, niet uit deze ideale samenleving verbannen zijn⁶⁵. Erasmus' beroemdste vredesgeschrift is de *Klacht van de Vrede*, voor het eerst gepubliceerd in 1517. Het ziet er naar uit dat Vrede, die door Erasmus als een persoon wordt opgevoerd, reden had om bitter te klagen dat zij nog niet eens welkom was in de (naar verluidt) perfecte maatschappij die More in de *Utopia* ontworpen had.

VI. 'De Klacht van de Vrede' (1517)

De *Klacht van de Vrede* is wel het meest bekende van de geschriften van Erasmus over vrede. De *editio princeps*, de eerste druk, verscheen in december 1517 bij Froben in Bazel. De eerste Nederlandse vertaling verscheen precies 50 jaar later zodat we in 2017 niet alleen de 500ste verjaardag van *Querela Pacis* maar tevens de 450ste verjaaring van *Een Christelijcke noodtvervendige clage des Vreedts* kunnen herdenken⁶⁶. Na *Oorlog (Bellum)* en *Institutio (Opvoeding)* is dit werk een synthese en uitwerking van zijn eerdere geschriften over oorlog en vrede – waaronder ook gerekend moet worden zijn lange brief in 1514 aan Antonie van Bergen, abt van St. Bertin in Saint-Omer. Deze brief bevat de kiemen van al de fundamentele ideeën over vrede die Erasmus in de volgende jaren zou ontwikkelen. De volle titel van het boek is *De klacht van de vrede die overal door alle volken verstiten en versmaad wordt*. Betty Radice, een recente vertaalster van het boek naar het Engels, noemt het 'zijn meest uitdrukkelijke en gevierde pleidooi voor algemene vrede'⁶⁷. In hetzelfde jaar dat haar vertaling verscheen (1986), het jaar waarin de 450ste sterfdag

van Erasmus werd herdacht, kwam ook een herdruk uit van een moderne Nederlandse vertaling waarin het werk geroemd werd als 'nog altijd de mooiste tekst van de vredesliteratuur'⁶⁸. Het boek werd vanaf het begin geprezen. Erasmus droeg het op aan Filips van Bourgondië, bisschop van Utrecht. Kort na ontvangst van een exemplaar schreef hij aan Erasmus: 'Uw *Klacht van de Vrede* verheugt niet alleen mij ... maar alle eerlijke belijders van het christendom. Ik zou het betreuren als uw wijsheid verborgen zou blijven'⁶⁹. Echter, niet iedereen was het eens met de goede bisschop. De theologische faculteit van de universiteit van Parijs veroordeelde het, nam het in beslag, en verbrandde exemplaren van de Franse vertaling van *Klacht van de Vrede*, samen met vertalingen van nog drie andere werken van Erasmus. Dit gebeurde in de jaren 1520. In 1529 werd Louis de Berquin, de Franse vertaler van *Klacht van de Vrede*, in Parijs op de brandstapel gezet⁷⁰. Pas vierhonderd jaar later kwam een nieuwe Franse vertaling uit.

De vertaling door Elise Constantinescu Bagdat verscheen op het einde van haar studie over het boek⁷¹. Blijkbaar is haar historische en filosofische analyse zonder precedent en is haar boek de eerste monografie, in welke taal dan ook, over *Klacht van de Vrede*⁷². Deze feiten kunnen dienen als bevestiging van haar opmerking dat 'de beste commentatoren van Erasmus weinig aandacht besteden, en dan slechts terloops, aan *Klacht van de Vrede*'⁷³. Aan het begin van haar boek drukte Constantinescu Bagdat haar grote bewondering uit voor het vredetractaat van Erasmus, en gaf ze aan waarom ze dit tot onderwerp van haar proefschrift aan de Sorbonne had gemaakt: 'Deze studie gaat over een werk van Erasmus dat het minst is opgemerkt en dat verdient het meest in aanmerking te worden genomen'⁷⁴. Op het einde van haar studie zegt ze, 'Als Erasmus niets anders had geschreven dan alleen maar deze *Klacht van de Vrede* dan nog zou hij alle beroemdheid die hij geniet verdiend hebben'⁷⁵. Ze prijst herhaaldelijk 'la beauté'

van 'dit boek dat enig in zijn soort is en dat gerangschikt moet worden onder de meest nuttige werken betreffende politieke en maatschappelijke moraliteit'⁷⁶. Ze looft de welsprekendheid, de rijkdom van de argumenten, en de diepe oprechtheid van de gevoelens. Haar analyse, zoveel is duidelijk, ondersteunt mijn argument, namelijk dat bij de vraag over de 'uitvinder van de vrede' we eerder aan Erasmus dan aan Kant moeten denken⁷⁷.

We kunnen hierbij nogmaals een beroep doen op Théodore Ruysen die, net als Constantinescu Bagdat, *Klacht van de vrede* hogelijk prijst. Hij schrijft dat het boek grotsiert in heerlijke pagina's ('abonde en pages magnifiques') met mooie en aantoonlijke teksten. Echter, zo vervolgt Ruysen, Erasmus vergeet niet waarom hij gevraagd werd dit boek te schrijven – om de koningen van Frankrijk en Spanje aan te sporen een blijvende vrede te sluiten. Hij schetst daarom op het einde 'een ware tactiek die op zijn minst aangeeft hoe een blijvende vrede benaderd kan worden'. Ruysen preciseert vijf concrete voor- schriften van Erasmus en zegt dat deze voor ons wat vaag mogen overkomen maar dat die voor zijn tijd als origineel en gedurfd gezien moeten worden. Het genie van Erasmus is meer kritisch dan constructief en de ideeën die hij kwistig heeft rond- gestrooid werden door latere filosofen en juristen verder uitgediept. 'Maar', zo concludeert Ruysen, 'geen enkel voor- behoud kan de verdiensten van deze sterke en vrijgevege zaaier van ideeën aantasten. Zijn moreel protest tegen oorlog heeft in het geweten van volgende generaties een weldadige en blijvende opschudding teweeggebracht'⁷⁸.

Onder de talrijke vertalingen, in diverse talen, spant die van José Chapiro, getiteld 'Vrede protesteert!' (*Peace Protests!*) mis- schien wel de kroon⁷⁹. Hij probeert de tekst voor de huidige lezer net zo aantrekkelijk en inspirerend te maken als dit voor de lezers ten tijde van Erasmus, 500 jaar geleden, het geval was. Dat blijkt al uit de levendige titel die hij aan het boek gaf; vooraf aan zijn

vertaling schrijft hij een lange biografie die vooral aandacht besteedt aan Erasmus' ideeën over vrede. Chapiro noemt het 'een meesterwerk zonder weerga in de pacifis- tische wereldliteratuur'⁸⁰. Door zijn eigen welsprekendheid, helderheid en harts- tocht slaagt Chapiro erin zijn onderwerp alle eer aan te doen. Hij heeft zijn boek opgedragen aan de Verenigde Naties, 'de belichaming van de idealen van Erasmus en de bron van de grootste hoop in onze tijd'. Voor Chapiro is dit geschrift van Erasmus 'het boek voor onze tijd'⁸¹. Naast Constan- tinescu Bagdat is er geen betere studie van Erasmus' ideeën over oorlog en vrede, en geen overtuigender bewijs dat de 'uitvin- ding van de vrede' hem moet aangerekend worden en dat hij zelfs beschouwd kan worden als de grondlegger van het vredesonderzoek.

VII. Conclusie

Een van de argumenten die in het boven- staande aangevoerd werden om Erasmus boven Kant te verkiezen in de vraag wie voorrang heeft aangaande 'de uitvinding van de vrede', bestaat hierin dat geen enkele andere schrijver het contrast tussen de verschrikkingen van oorlog en de weldaden van vrede zo constant en krachtig, en zo levendig voor de lezer heeft duidelijk gemaakt als Erasmus. Hij citeerde graag Cicero's bekende uitspraak: 'De meest onrechtvaardige vrede is te verkiezen boven de meest rechtvaardige oorlog'. De geschiedenis van Europa (en de wereld) sinds de tijd van Erasmus heeft de juistheid van deze uitspraak keer op keer bevestigd. Het ziet er naar uit dat elke generatie deze boodschap opnieuw aangeleerd moet worden en dat hij telkens weer over het hoofd wordt gezien.

Is het nodig om dit te actualiseren? Is er een betere illustratie van de ongeletterd- heid, de onkunde, de onverantwoordelijk- heid van de leiders van de westerse wereld, in de personen van George W. Bush en Tony Blair, die de oorlog tegen Irak begonnen en

waarover zij bevel voerden? Sinds die oorlog begon heeft elke dag de juistheid bewezen van de stelling van Erasmus over de afschuwelijkheid van oorlog en de onzekerheden die het met zich brengt, en de weldaden van vrede, zelfs onder een dictatoriaal bewind. Voor iemand die vertrouwd is met de geschriften van Erasmus over oorlog en vrede, verschijnen Bush en Blair op zijn best als misleidende en roekeloze naïevelingen, onwetend en zorgeloos inzake de meest elementaire lessen van de geschiedenis. Bovendien zou Erasmus hen ervan beschuldigen dat zij, als christenen, achteloos voorbij gaan aan de kernleer van de stichter van hun geloof⁸².

Wat betreft de kosten van de oorlog is het schrijnend eraan te herinneren dat de geboortesteden van de twee grote filosofen van de vrede, Erasmus en Kant, in de Tweede Wereldoorlog in puin werden gelegd – Rotterdam door de Luftwaffe in 1940, en Königsberg door de luchtmacht van de Sovjetunie en later door de Britse RAF.

Erasmus schreef *Klacht van de Vrede* in de herfst van 1517 – precies 500 jaar geleden en in december werd het boek in Bazel uitgegeven. Ook andere vredesgeschriften die we kort gesignaleerd hebben, dateren uit deze jaren. Dit is een passende gelegenheid voor vredeshistorici, vredesonderzoekers, vredesopvoeders en vredesactivisten om zich te bezinnen over Erasmus, hun aller voorloper wiens boodschap actueel is als nooit tevoren. Het is verontrustend dat de bittere klacht van ‘Vrouwe Vrede’ luider klinkt dan ooit. Ook de huidige tijd heeft behoefte aan de inzichten, de wijze raad en de passie van Erasmus.

Er is behoefte aan een centrum dat zijn ideeën over vrede, wereldburgerschap, verdraagzaamheid en welvaart, opnieuw in het daglicht stelt en naar de huidige tijd toe vertaalt. Een *Erasmus Vredescentrum* zou een **levend** monument en eerbetoon aan de grote Rotterdammer zijn met vrucht-

bare impulsen voor de ontwikkeling van een cultuur van vrede en geweldloosheid niet alleen in stad en land, maar ook in Europa en ver daarbuiten. De oprichting van een Erasmus Vredescentrum of Vredesmuseum zou een passende en tegelijkertijd hoognodige manier zijn om de 500ste verjaardag van zijn vredesboodschap blijvend en actief te herdenken. Gunnen we Erasmus het genoegen dat tenminste in zijn geboorteplaats ‘Vrouwe Vrede’ geen reden tot klagen zou hebben.

Noten

1. Cf. *The Grotius Collection at the Peace Palace – a Concise Catalogue*. The Hague: Peace Palace, 1983, uitgegeven ter gelegenheid van de 400ste verjaardag van De Groot.
2. Voor een reprint, zie Peter van den Dungen, ed., *From Erasmus to Tolstoy: The Peace Literature of Four Centuries; Jacob ter Meulen's Bibliographies of the Peace Movement before 1899*. Westport, CT: Greenwood Press, 1990, pp. 53-55.
3. Ross Dealy, ‘The Dynamics of Erasmus’ Thought on War’, in *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook*, vol. 4, 1984, pp. 53-67, hier p. 53.
4. Leon-E. Halkin, *Erasme et L' Humanisme Chrétien*. Paris : Editions Universitaires, 1969, p. 81. Hij merkt op dat Erasmus zich met het thema bezighield als een christelijke moralist, niet als een politicus. Na een biografische schets gaat de auteur dieper in op wat hij beschouwt als de drie centrale thema’s in het leven en het werk van Erasmus: letterkunde, vrede, en de filosofie van Christus.
5. Alois Gerlo, ‘Wereldburger en pacifist’, in *Genie en Wereld: Erasmus*. Hasselt: HeideLand-Orbis, 1971, pp. 277-287.
6. Stefan Zweig, *Erasmus; The Right to Heresy*. London: Souvenir Press, 1979, p. 74.
7. Bart de Ligt, *Vrede als Daad. Beginselen, Geschiedenis en Strijdmethoden van de Direkte Aktie tegen Oorlog*. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1931, vol. 1, pp. 208, 211.

8. Chantal Labre, *Erasmus – Plaidoyer pour la Paix*. Paris : Arica, 2002, p. 5. Haar boek verscheen in een reeks getiteld, 'Retour aux grands textes': terugkeer naar de grote teksten.
9. Erasmus von Rotterdam. *Vorkämpfer für Frieden und Toleranz. Ausstellung zum 450. Todestag des Erasmus von Rotterdam veranstaltet vom Historischen Museum Basel*. Basel: Historisches Museum, 1986 [catalogus].
10. Cf. de indrukwekkende catalogus door Peter van der Coelen, *Images of Erasmus*. Rotterdam: Museum Boijmans Van Beuningen, 2008. De catalogus maakt geen melding van een van de oudste en meest merkwaardige beelden van Erasmus, namelijk een snijwerk in eikenhout, 1 meter groot, dat hem in volle lengte uitbeeldt. Het werd gemaakt in 1598 en diende als hekbeeld (een decoratief beeld aan de achtersteven) van het schip, aanvankelijk 'Erasmus' genoemd, dat in hetzelfde jaar in Rotterdam gebouwd werd. De naam werd spoedig veranderd in 'De Liefde' dat als eerste Nederlandse schip in 1600 Japan bereikte. Het schip verging, maar het beeld kwam terecht in een tempel en is nu in het Nationale Museum in Tokyo. Na 1945 is het beeld herhaaldelijk in musea in Rotterdam te zien geweest. In 1962 werd een replica aangeboden aan de stad door de Japan-Nederlandsverenigingen van Tokyo en Kyoto. Het wordt bewaard en af en toe tentoongesteld in het Scheepvaartmuseum in Rotterdam. Zie onder andere 'Erasmus/De Liefde'. Lecture by Hans Brinckmann at the Tokyo National Museum, under auspices of the Japan-Netherlands Society, November 12, 2008; www.habri.co.uk/erasmus-de-liefde.
11. Michael Howard, *The Invention of Peace. Reflections on War and International Order*. London: Profile Books, 2000. Een herziene en uitgebreide uitgave verscheen in 2002 onder de titel *The Invention of Peace and the Reinvention of War*. Het is niet zo dat Howard Erasmus niet kent: een eerder werk begint met een discussie over de Rotterdammer. Cf. *War and the Liberal Conscience*. Londen: Hurst, 2008 (eerste uitgave in 1978), pp. 5-8. Hij schrijft hier onder andere dat de stupiditeit van oorlog waarop Erasmus hamert een nieuw geluid is, en dat hij verstandelijke argumenten tegen oorlog ontwikkelt die later gemeenplaatsen zouden worden van het liberale pacifisme.
12. Henry Sumner Maine, *International Law*. Londen: John Murray, 1888, p. 8.
13. Howard, *Invention*, op. cit., p. 6.
14. Ibid., p. 31. Het kan betwijfeld worden of de gang van zaken die Howard beschrijft (afbraak van militaire structuren gevolgd door het leggen van nieuwe fundamenten) een juiste weergave is van Kant's ideeën. Het is verrassend, en ironisch, dat Howard Erasmus niet noemt, en Maine, Kant evenmin. Maine was de 'Whewell Professor of International Law' aan de universiteit van Cambridge en begon zijn boek met de opmerking dat 'De eminente man die de Whewell Professorship of International Law stichtte een dringende en expliciete opdracht aan de titularis gaf dat deze het tot zijn taak zou maken ... zulke regels uit te vaardigen en zulke maatregelen voor te stellen die zouden kunnen bijdragen tot de vermindering van het onheil van oorlog en uiteindelijk tot zijn uitbanning onder de naties' (p. 1). In het laatste hoofdstuk, 'Voorstellen ter vermindering van oorlog', zegt Maine, 'de grote Erasmus vervloekte de oorlog in termen die niet onderdoen bij die van een Quaker vandaag' (p. 209). Maar Kant's juridisch-gebaseerd essay over de afschaffing van oorlog komt bij hem niet ter sprake.
15. *Ten eeuwigen vrede* in de vertaling van A. P. Prins, Amsterdam, 1915; *De eeuwige vrede* in de vertaling van B. Delfgaauw, Kampen, 1986; *Naar de eeuwige vrede*, in de vertaling van Thomas Mertens & Edwin van Elden, Amsterdam 2004. Mertens schrijft dat de eerste Nederlandse vertaling die van Prins is (p. 8), maar Delfgaauw verwijst naar een vertaling in 1880 door D. Burger (of Burgers) zonder verdere details (pp. 10, 100). Delfgaauw vergist zich; het gaat om Kant's 'Verkundiging der spoedige sluiting van eene overeenkomst tot eeuwige vrede in de wijsbegeerte' vertaald door Diony Burger. Cf. Nederlands/Vlaams Onderzoekscentrum. Kant en klassieke Duitse filosofie. *Niederländische Übersetzungen Kant's*; www.onnasch.eu/KantVertalingen.html

16. Carl J. Friedrich, 'Guerre et Paix, d'après Erasme et Kant', in *Colloquia Erasmiiana Turonensia*. Parijs : J. Vrin, vol. 1, 1972, pp. 277-283, hier p. 280. Friedrich stelt echter de zaken te eenzijdig voor als hij schrijft dat 'de leer van Christus de enige bron was van het pacifistisch denken van Erasmus' (p. 278). Voor Erasmus is oorlog niet alleen onchristelijk maar ook onnatuurlijk, en verder spelen ook politiek-ideologische en economisch-financiële overwegingen een rol. Meer hierover bij Irma Eltink die haar studie begint met een analyse van 'Die Wurzeln von Erasmus' Friedensdenken'; cf. *Erasmus-Rezeption zwischen Politikum und Herzensangelegenheit. Dulce bellum und Querela Pacis in deutscher Sprache im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert*. Amsterdam & Utrecht: APA-Holland Universiteits Pers/Holland University Press, 2006, pp. 1-6. Voor Albert Schweitzer was Erasmus 'de eerste die de moed had om zuiver ethische argumenten tegen oorlog aan te voeren' omdat oorlog ons schuldig maakt aan de misdaad van onmenselijkheid. Cf. 'The Problem of Peace', in Frederick W. Haberman, ed., *Nobel Lectures Peace, 1951-1970*. Amsterdam: Elsevier for the Nobel Foundation, vol. 3, 1972, pp. 46-57, hier pp. 51, 56. In de eerste 70 jaar van de uitreiking van de Nobelprijs voor de vrede was Schweitzer de enige die in zijn Nobeltoespraak Erasmus noemde.
17. Preserved Smith, *Erasmus: A Study of His Life, Ideals, and Place in History*. New York: Frederick Ungar, 1962 (eerste uitgave 1923), p. 196. Over deze biografie en zijn auteur, zie Craig R. Thompson, 'Three American Erasmians', in *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook Four (1984)*, pp. 1-36.
18. Georg Cavallar, *Pax Kantiana*. Wenen: Boehlau, 1992, pp. 24, 45, 156, 159.
19. Siegfried Wollgast, ed., *Zur Friedensidee in der Reformationszeit. Texte von Erasmus, Paracelsus, Franck*. Berlijn: Akademie-Verlag, 1968, p. XVII.
20. J. Huizinga, 'Ce qu'Erasme ne comprenait pas', in Grotius. *Annuaire international pour l'année 1936*. Den Haag : Martinus Nijhoff, 1936, p. 19. Dit was Huizinga's bijdrage voor de herdenking van de 400ste verjaardag van het overlijden van Erasmus. Dit werd ook herdacht door een andere Nederlandse historicus die zich concentreerde op Erasmus als vredeskampioen. L. M. G. Kooperberg heeft het over 'Erasmus als pacificus, liever den theoreticus van den vrede, als zoodanig misschien den grootste aller tijden'. *Erasmus als Vredeskampioen*. Den Haag: W. P. Van Stockum, 1936, p. 10. De schrijver overleed in 1944 in Bergen-Belsen; zie het levensbericht door D. C. Tinbergen in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1947, pp. 83-86.
21. Peter Haggenmacher in zijn bijdrage aan Hedley Bull, Benedict Kingsbury & Adam Roberts, eds., *Hugo Grotius and International Relations*. Oxford: Clarendon Press, 1992, p. 152, n. 68. Bull schrijft: 'Trouw blijvend aan het programma dat in vroegere generaties door Erasmus en andere christelijke humanisten gevolgd werd, bepleitte Grotius, in het midden van de Dertigjarige Oorlog, verzoening van katholieken en protestanten' (p. 67). Toen Grotius in Leiden aantrad als student zei burgemeester Jan van der Does (Dousa) in zijn toespraak waarmee hij het wonderkind welkom heette dat 'de mantel van Erasmus op zijn schouders was gevallen', een eerbetoon dat hij nooit zou vergeten. Cf. Liesje Vansomerem, *Umpire to the Nations. Hugo Grotius*. Londen: Dennis Dobson, 1965, pp. 37-39, 134. Voor een vergelijking van hun ideeën over oorlog en vrede, zie G. J. de Voogd, *Erasmus en Grotius*. Leiden: Ned. Uitgeversmaatschappij, 1946.
22. 'C'est bien Erasme... qui a eu le mérite d'énoncer le premier, avec une force incomparable, la protestation de la conscience humaine. Le problème n'avait guère inquiété les penseurs grecs ou latins, qui croyaient voir dans la guerre une sorte de nécessité naturelle, ni ceux du Moyen Age, qui signalaient la guerre comme une conséquence inévitable du péché originel. Erasme, tout chrétien qu'il soit, se préoccupe fort peu du péché; son humanisme est imprégné de l'optimisme foncier de la Renaissance; si, à bien des égards, les hommes lui semblent agir comme des "fous", il ne désespère pas d'éclairer leur raison et d'émouvoir leur cœur; telle est l'inspiration

- générale de la critique de la guerre qui a inspiré toute sa vie'. Théodore Ruysen, *Les Sources Doctrinales de l'Internationalisme. Vol. 1 : Des origines à la Paix de Westphalie*. Parijs: Presses Universitaires de France, 1954, p. 237.
23. Christian L. Lange, *Histoire de l'Internationalisme. Jusqu'à la Paix de Westphalie (1648)*. Kristiania : H. Aschehoug, 1919, pp. 149, 160.
24. P. M. M. Geurts, Desiderius Erasmus, *Vrede's weeklacht en andere geschriften over vrede en eendracht op internationaal-politiek en kerkelijk terrein*. Baarn: Ambo, 1989, p. 46. Ik gedenk hier graag, met grote dankbaarheid, Prof. Mr. B.V.A. Röling (1906-1985), oprichter-directeur van het Polemologisch Instituut (1961) van de Rijksuniversiteit Groningen die als geen ander in Nederland (en ver daarbuiten) de door Erasmus ingeslagen weg intensief bewandeld heeft. Zie onder meer zijn *De wetenschap van oorlog en vrede* (Groningen: J. B. Wolters, 1961), *Inleiding tot de wetenschap van oorlog en vrede* (Assen: Van Gorcum, 1970), *Vredeswetenschap: Inleiding tot de polemologie* (Utrecht: Het Spectrum, 1981). Een belangrijke voorloper van dit Instituut en zijn directeur is de Vredesacademie die in 1938 door Bart de Ligt werd opgericht. Cf. 'De wetenschap van de vrede', in *Naar een vrije orde. Bloemlezing uit de werken van Bart de Ligt*. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1951, pp. 256-280. Een Engelse vertaling verscheen in 1939: Bart de Ligt, *Introduction to the Science of Peace*. Londen: Published for the Peace Academy by the Peace Pledge Union (Peace Academy Lectures no. 1). De vergelijking die Erasmus maakt met de geneeskunde werd in 1953 ook door Gaston Bouthoul, de Franse pionier van polemologie, gemaakt. Zie de opmerkingen hierover in de waardevolle, dikwijls kritische, 'Réflexions sur le pacifisme d'Erasmus' van Pierre Brachin, 'Vox Clamantis in Deserto', in *Colloquia Erasmiiana Turonensia*, op. cit., pp. 247-275, hier p. 269.
25. *De boemerang van oorlog en geweld. Een hedendaagse samenspraak over Erasmus' visie op oorlog en geweld. Erasmus: Zoet is de oorlog voor wie hem niet kennen ... Dulce Bellum Inexpertis*. Rotterdam: Huis van Erasmus, 2016, p. 12.
26. Ernst Friedrich, *Vom Friedens-Museum ... zur Hitler-Kaserne. Ein Tatsachenbericht über das Wirken von Ernst Friedrich und Adolf Hitler*. Geneve: 'Internationales Komitee für die Wiedererrichtung des Ersten Internationalen Anti-Kriegs-Museums', 1935. Het boek verscheen ook in een vertaling door Nico Rost: *Een Pacifist in Hitler-Duitsland. Een juist verslag over het werk van Ernst Friedrich en Adolf Hitler*. Gent: Uitgeverij Vrede, 1937. Met ondersteuning van de stad Berlijn werd het museum in 1982 door Friedrichs kleinzoon Tommy Spree opnieuw opgericht. Cf. Tommy Spree, *Ich kenne keine "Feinde". Der Pazifist Ernst Friedrich. Ein Lebensbild*. Berlijn: Anti-Kriegs-Museum, 2000.
27. Hugh Gusterson, 'Hiroshima and the power of pictures', in *Bulletin of the Atomic Scientists*, 5 augustus 2009, web-editie: <http://thebulletin.org/hiroshima-and-power-pictures>
28. Dit aspect wordt goed gedocumenteerd in Donovan Webster, *Aftermath. The Remnants of War*. Londen: Constable, 1997.
29. Cf. infra voor censurering van Erasmus' Oorlog. Vele van zijn theologische werken werden als ketters bestempeld en als zodanig onderdrukt, verbrand, en op de Index gezet. In 1559 kwam zijn hele oeuvre op de Index van verboden boeken te staan, uitgevaardigd door paus Paulus IV. Dit resulteerde in hun verwijdering uit bibliotheken, en verbranding, vooral in Spanje. Dit was het onderwerp van de laatste afdeling in de tentoonstelling 'Erasmus en Leuven' die in 1969 in het Stedelijk Museum getoond werd; het onderwerp komt uitvoerig ter sprake in *Erasmus en Leuven – catalogus*. Leuven: Stedelijk Museum, pp. 413-440.
30. Erasmus von Rotterdam, *Süss scheint der Krieg den Unerfahrenen*, ed. Brigitte Hannemann. Munchen: Chr. Kaiser, 1987, p. 7.
31. Ibid., p. 26.
32. Geciteerd in ibid., p. 25.
33. Het jaar erop werd *Antipolemus: or the plea of reason, religion, and humanity against war* samen met *The Complaint of Peace* in Londen uitgegeven. De vertaler en redacteur van beide boeken was Vicesimus Knox. Cf. Emile V. Telde, 'In the Wake of Erasmus of Rotterdam: An Outcry for Perpetual and Universal

- Peace in England in 1793-1795', in *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook*, vol. 3, 1983, pp. 104-129. Zie ook Martin Ceadel, *The Origins of War Prevention: The British Peace Movement and International Relations, 1730-1854*. Oxford: Clarendon Press, 1996, pp. 80, 545-6.
34. Hannemann, op. cit., p. 31; Ter Meulen in Van den Dungen, op. cit., p. 54; Margaret Phillips, *The 'Adages' of Erasmus*, Cambridge University Press, 1964, p. 299.
35. Wat 'de uitvinding van de vrede' betreft kan erop gewezen worden dat in de reeks van acht 'Texts for Students of International Relations' die onder de titel 'Peace Classics' door de Grotius Society in Londen in 1923 uitgegeven werd, een boek van Erasmus als eerste geselecteerd werd (cf. infra, noot 42). Andere teksten zijn van o.a. Bentham, Grotius, Kant, Saint-Pierre, Sully.
36. *Bellum: Two Statements on the Nature of War. An Essay on War written in 1545 [sic] by Erasmus; Fifty Etchings created in 1923 & 1924 by Otto Dix*. Barre, Mass.: Imprint Society, 1972, p. (7).
37. Hannemann, op. cit., p. 21
38. *Erasmus en Beleië* [catalogus], Brussel; Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969, p. 5.
39. Bart de Ligt, *Erasmus Begrepen uit de Geest der Renaissance*. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1936, p. 154. (Reprint Moerkapelle: Jan Boerger-Bibliotheek, 2002). De drie hoofdstukken zijn getiteld: 'Erasmus als Opvoeder tot de Ouden', 'Erasmus als Opvoeder der Jeugd', 'Erasmus als Opvoeder van zijn Tijd'.
40. An Smets & Jan Papy, 'Erasmus' droom: Het Collegium Trilingue in Leuven', in *De Boekenwereld*, vol. 33, no. 3, 2017, pp 2-6; 'Leuven viert 500 jaar Collegium Trilingue', p.7. Aan dat instituut werden Hebreeuws, Grieks en Latijn onderwezen.
41. Als manuscript kwam het boek eerder in omloop. Het is onwaarschijnlijk dat Erasmus het boek kende want anders zou hij het beslist in zijn eigen werk genoemd en sterk afgekeurd hebben. Jacob ter Meulen schreef terecht, 'aber man kann sich kaum eine bessere Replik denken'. *Der Gedanke der Internationalen Organisation in seiner Entwicklung 1300-1800*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1917, p. 126. Voor een meer genuanceerde benadering zie het proefschrift van Adriana De Jongh,

- Erasmus' Denkbeelden over Staat en Regeering*. Amsterdam: H. J. Paris, 1927, pp. 89-91.
- Heinrich Lutz besloot zijn vergelijkende studie over Machiavelli en Erasmus met de opmerking dat in de twintigste eeuw, met twee wereldoorlogen en de krankzinnigheid van atoomwapens, de ideeën van Erasmus geleidelijk de overhand krijgen – en moeten krijgen. Cf. 'Erasmus – Machiavelli: Krieg und Frieden im Werden der Neuzeitlichen Staaten', in *Tätigkeitsbericht der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1984-85*. Wenen, 1986, p. 15. In een essay dat kort hiervoor verscheen schrijft Lutz: 'Die entschiedensten und zugleich das weiteste Neuland erschließenden Antworten auf die neue europäische Dynamik von Krieg und Frieden kommen von einer Gruppe Humanisten, in deren Mittelpunkt Erasmus von Rotterdam steht ... [Seine] politisch-ethischen Ideen und der Pazifismus des niederländischen Humanisten ... werden häufig nur als Zeugnisse einer edlen, aber abstrakten und weltfernen christlich-humanitären Gesinnung gewürdigt. Dagegen sind ebenso die realen Analysen wie die innovatorischen Ansätze zu unterstreichen, die uns in den Friedensschriften und -appellen des Erasmus und seiner Gesinnungsgenossen begegnen... Weiterhin verdient Betrachtung, dass das Programm von Friede und Eintracht bei Erasmus sich nicht nur in gezielter Weise auf das Verhältnis Staat zu Staat bezieht – mit recht modernen Vorschlägen, wie obligatorisches Schiedsgericht, Grenzgarantien etc. Auch innerstaatlich, gewissermassen als gesamtgesellschaftliches Konzept, setzt Erasmus seine Idee des Friedens ein, wobei der christliche Glaube sowohl die Motivation als auch die institutionelle Plattform gegen die "Tyrannei der Mächtigen" bietet'. 'Friedensideen und Friedensprobleme in der Frühen Neuzeit', in Gernot Heiss & Heinrich Lutz, eds., *Friedensbewegungen: Bedingungen und Wirkungen*. Wenen: Verlag für Geschichte und Politik, 1984, pp. 28-54, hier pp. 33-34.
42. De verwijzingen zijn naar de tekst van 'De opvoeding van de christenvorst' in Desiderius Erasmus, *Opvoeding*. Vertaald en toegelicht

- door Jeanine de Landtsheer en Be Breij. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2006, pp. 133-257 (*Verzameld Werk*, deel 3). Het citaat is op p. 139. Twintig jaar eerder verscheen een nieuwe Engelse vertaling van 'The education of a Christian prince' in *Collected Works of Erasmus*. Toronto: University of Toronto Press, 1986, vol. 27, pp. 199-288. In zijn uitgave van hetzelfde werk, getiteld *The Instruction of a Christian Prince*, schrijft Percy Ellwood Corbett dat veel in dit boek 'en in zijn andere uitlatingen over vrede niet alledaags is en evenmin van slechts historisch belang'. Londen: Peace Book Company, 1939, p. 15 (Samen met zeven andere klassieken uit de vredesliteratuur werd dit boek oorspronkelijk uitgegeven door de Grotius Society in Londen in 1923, cf. supra, noot 35). Preserved Smith (cf. supra, noot 17), wiens Erasmusbiografie in hetzelfde jaar verscheen, staft impliciet de mening van Corbett. Smith schrijft dat dit essay van Erasmus 'echt een waardevolle bijdrage is aan verschillende takken van de politieke wetenschap' en dat dit geapprecieerd kan worden door het te vergelijken met Machiavelli's werk. Smith vervolgt, 'Erasmus volgde Aristoteles, Plato en Aquino die politiek onderbrachten bij de ethiek; beiden hielden zich bezig met de handelingen van mensen, de ene in de publieke sfeer, de andere in de privésfeer ... Zijn essay was vooral praktisch van aard' (op. cit., pp. 196-197). Smith merkt op: 'Erasmus' pacifisme was een van de meest waardevolle, en een van de meest moderne, kenmerken van zijn denken ... Naast pacifisme is het republicanisme het meest originele en waardevolle aspect van Erasmus' politieke ideeën' (pp. 198-199).
43. *Opvoeding*, op. cit., pp. 146, 148-149.
44. *Ibid.*, pp. 156-157. Scipio Africanus was een Romeins veldheer; zijn opmerking ging over hen die onvoldoende voorbereidingen maakten voor een militaire campagne. In zijn bestseller, *What Happened : Inside the Bush White House and Washington's Culture of Deception* (Public Affairs, 2008), beweert Scott McClellan, vriend en perssecretaris van George W. Bush (2003-2006), dat de president regelmatig impulsieve beslissingen nam en blijk gaf van een 'gebrek aan de wens om in bezit te komen van meer kennis [en van] een schadelijke weerstand om na te denken'. Cf. Tom Baldwin, 'Former press secretary accuses Bush of deceit over Iraq invasion', in *The Times*, 29 mei 2008, p. 38. De oorlog in Afghanistan, de langste in de geschiedenis van de V.S.A., duurt al zeventien jaar en het einde is nog niet in zicht. Cf. Wahab Raofi, 'The Forgotten People of the Forever War', in *The Huffington Post*, 9 april 2017.
45. *Ibid.*, p. 173. Julius Pollux was een geleerde en leraar retoriek ten tijde van Keizer Commodus.
46. *Ibid.*
47. In de Nederlandse vertaling van *Opvoeding* die we hier volgen (cf. supra, noot 42) draagt dit hoofdstuk als titel 'Regeren in vredestijd'. In haar eerder aangehaalde werk (cf. supra, noot 41), volgt De Jongh terecht de benaming die Erasmus zelf gebruikte, nl. 'de kunsten des vredes' (p. 107).
48. *Opvoeding*, p. 206
49. *Ibid.*, p. 214.
50. *Ibid.*, p. 248.
51. *Ibid.*, pp. 248, 250. Voor een zorgvuldige analyse van Erasmus' mening over de rechtvaardige oorlog, cf. Robert Regout, 'Erasmus en de theorie van den rechtvaardigen oorlog', in *Voordrachten gehouden ter herdenking van den sterfdag van Erasmus op 10 en 11 juli 1936 te Rotterdam*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1936, pp. 155-171. Zie ook het artikel van Dealy (cf. supra, noot 3) en de literatuur genoemd in noot 53, infra.
52. *Ibid.*, pp. 252-254.
53. *Ibid.*, p. 255. Hij behandelde het vraagstuk van oorlog met de Turken in een afzonderlijk geschrift, *De Bello Turcico*, dat voor het eerst in 1530 gepubliceerd werd. Een nieuwe vertaling, door John Piolon, verscheen in 2005: *Erasmus. De Turkenkrijg*. Rotterdam: A. Donker. Zie ook Fred Dallmayr, *A War against the Turks? Erasmus on War and Peace*. University of Notre Dame, Joan B. Kroc Institute for International Peace Studies, Kroc Institute Occasional Paper Series, no. 23, 2002, vooral pp. 3-8. De tekst is grotendeels ook opgenomen in de eerste twee hoofdstukken van Dallmayrs *Peace Talks – Who Will Listen?* Notre

- Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 2004.
54. *Opvoeding*, op. cit., p. 148.
55. In zijn inleiding tot *De Turkenkrijg*, op. cit., p. 13.
56. Huizinga, op. cit., p. 20.
57. Margaret Mann Phillips, op. cit., p. 105. Het citaat wordt ook vermeld in het kommentaar bij een nieuwe vertaling, 'Julius Excluded from Heaven: A Dialogue', in *Collected Works of Erasmus*, vol. 27, 1986, pp. 155-197, hier p. 162. Een meer recente Engelse vertaling door Roger Clarke verscheen in 2008 (in een populaire uitgave): Desiderius Erasmus, *Praise of Folly and Pope Julius Barred from Heaven*. Richmond, Surrey: Oneworld Classics. De vertaler heeft het van uitgebreid commentaar voorzien. John Piolon verzorgde een nieuwe Nederlandse vertaling: Desiderius Erasmus, *Julius. Hoe paus Julius II bij de hemelpoort aanklopt, maar door Petrus niet wordt binnengelaten*. Rotterdam: Ad. Donker, 2004.
58. *Collected Works*, vol. 27, op. cit., p. 156.
59. Cf. C. Reedijk, *Erasmus en onze Dirk. De vriendschap tussen Erasmus en zijn drukker Dirk Martens van Aalst*. Haarlem: Het Hof van Johannes, 1974.
60. *Erasmus en Beleië*, op. cit., p. 10.
61. Zo P. M. M. Geurts in zijn inleiding tot Desiderius Erasmus, *Vrede's weeklacht*, op. cit., p. 44.
62. Craig R. Thompson, ed., *The Colloquies of Erasmus*. Chicago: University of Chicago Press, 1965, pp. 127-128.
63. Reedijk, op. cit., pp. 19-20.
64. Bart de Ligt, *Erasmus*, op. cit., p. 208. N. de Rooij, in *Utopia gewonnen en verloren. De tragedie van Thomas More en Erasmus* (Antwerpen: 't Groeit & Den Haag: Pax, 1950), schrijft met betrekking tot Erasmus' *Handleiding van de christensoldaat (Enchyridion Militis Christiani)*: 'Grote stukken uit More's latere *Utopia* schijnen door *Enchyridion* geïnspireerd, alsof More zijn vriend Erasmus uit het hoofd citeert' (p. 35).
65. Voor een discussie over deze paradox en de verschillende interpretaties van *Utopia*, zie Shlomo Avineri, 'War and Slavery in More's *Utopia*', in *International Review of Social History*, vol. 7, 1962, pp. 260-290. Voor een belangrijke ontdekking die licht werpt op deze paradox maar die tot op heden door zowel analisten van *Utopia* als biografen van zijn auteur over het hoofd wordt gezien, zie Victor N. Baptiste, *Bartolome de las Casas and Thomas More's Utopia. Connections and Similarities*. Culver City, CA: Labyrinthos, 1990. Baptiste toont aan dat More gretig gebruik maakte van Las Casas' 'Memorie voor de verbetering van het lot van de Indianen' (1516) die het slachtoffer waren van de Spaanse kolonisatie van eilanden in de Caraïbische Zee.
66. In *Erasmiana Lovaniensia: Catalogus van de Erasmus-tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek te Leuven, November-december 1986*, onder redactie van Chr. Coppens et al (Leuven University Press, 1986) wordt ten onrechte over *Querela Pacis* gezegd, 'De editio princeps werd verzorgd door Dirk Martens in 1518' (p. 105). Verderop wordt de vroegste druk wel correct toegeschreven (p. 162). Omdat de druk van Froben naar de zin van Erasmus niet snel genoeg vorderde, bezorgde hij ook aan Martens een exemplaar van het manuscript. Uiteindelijk verscheen de uitgave van Martens een paar maanden na deze van Froben, in maart-april 1518. De eerste Nederlandse vertaling werd door Augustijn van Hasselt in Wesel uitgegeven. Cf. de inleiding van Johanna J. M. Meyers in Desiderius Erasmus, *De klacht van de vrede*. Vertaald door Truus van Leeuwen. Rotterdam: Ad. Donker, 1986, pp. 7-18, hier p. 11. Augustijn van Hasselt was de leider van een nevenvestiging van Christoffel Plantijn. Cf. Paul Valkema Blouw, 'Geheime activiteiten van Plantijn, 1555-1583' in *De Gulden Passer*, vol. 73, 1995, pp. 5-36, hier p. 22. Andere vroege Nederlandse uitgaven volgden in 1583 (Amsterdam) en 1616 (Rotterdam). Cf. Ferdinand Vander Haeghen, *Bibliotheca Erasmiana. Répertoire des Oeuvres d' Erasme*. Nieuwkoop: B. de Graaf, 1972 (reprint), p. 166.
67. *Collected Works*, op. cit., vol. 27, p. 290.
68. *Klacht*, op. cit. (citaat op achterkant). Bij de herdruk in 2002 werd het citaat lichtelijk afgezwakt: 'De klacht van de vrede blijft ... een van de mooiste teksten van de vredesliteratuur'.

69. De brief, van 6 december 1517, is in Engelse vertaling opgenomen in het voorwoord van Alexander Grieve die deze uitgave naar aanleiding van de vierhonderdste verjaardag van het boek verzorgde: *The Complaint of Peace*. London: Headley Bros., 1917, pp. XV-XVI ('Quadricentennial Edition').
70. Het kan niet verwonderen dat exemplaren van de eerste Franse vertaling van *Klacht van de Vrede* uiterst zeldzaam zijn. Het boek, in Lyon gedrukt, is alleen te vinden in Harvard University (Houghton Library, sinds 1954) en in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel. Cf. James E. Walsh, 'The *Querela Pacis* of Erasmus: the "Lost" French Translation', in *Harvard Library Bulletin*, vol. 17, no. 4, oktober 1969, pp. 374-384. Het exemplaar in Brussel werd gebruikt voor de facsimile die in 1978 door Emile V. Telle verzorgd werd: *Le Chevalier de Berquin, La Complainte de la Paix [1525]*. Geneve : Librairie Droz. Hij verrijkte de facsimile (van ruim 100 pagina's) met 300 pagina's noten en commentaar. Telle schrijft in zijn voorwoord : 'Les erasmologues, jusqu'en 1969, étaient tous sûrs que la traduction de Berquin de la *Querela Pacis* était perdue ... à jamais' (p. 1 ; 'Alle Erasmus-kenners waren er tot 1969 zeker van dat de vertaling van Berquin van de Q.P. verloren was ... voor altijd'). Voor een beknopte biografie van Louis de Berquin met een beschrijving van de verschillende processen tegen hem, en van zijn contacten met Erasmus, cf. het lemma door Gordon Griffiths in Peter G. Bietenholz, ed., *Contemporaries of Erasmus. A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*. Toronto: University of Toronto Press, vol. 1, 1985, pp. 135-140.
71. Elise Constantinescu Bagdat, *La 'Querela Pacis' D' Erasme (1517). (La Plainte de la Paix)*. Paris : Les Presses Universitaires de France, 1924, pp. 135-174. Dit was het eerste deel van haar 'Etudes D' Histoire Pacifiste'.
72. Ibid., p. 131. In zijn recensie in de *American Journal of International Law* (vol. 20, no. 1, January 1926, pp. 207-208) schreef Arthur D. Call: 'When this scholarly book is translated into our own tongue, it will be widely read throughout the English-speaking world. The reason will be, not that we have no edition of that remarkable work, *The Complaint of Peace*, in English, for there are a number of editions available; rather because nowhere in English, or probably in any other language, is there any such illuminating commentary upon the origin of the work, upon its various editions, upon Erasmus' ideas of war, or upon the historical and philosophical value of this early sixteenth-century expression of the will to world peace'.
73. Constantinescu Bagdat, op. cit. Ze maakt een uitzondering voor de grote Engelse Erasmus expert, P. S. Allen (p. 132).
74. Ibid., p. IX.
75. Ibid., p. 132.
76. Ibid., p. 133. Constantinescu Bagdat prijst ook hogelijk andere vredesgeschriften van Erasmus. Ze schrijft over 'la beauté' van *Oorlog* en karakteriseert *Opvoeding* als 'le plus beau' van Erasmus' politieke werken 'dat ook vandaag nog een meesterwerk is van zowel morele als sociale politiek' (p. 79).
77. Zoals bekend was Erasmus een groot bewonderaar van het beste van de klassieke Griekse en Romeinse oudheid en maakte hij bij de opbouw van zijn argumenten veel gebruik van de klassieke letterkunde (en tevens van christelijke bronnen). Ook hij stond op de schouders van voorgangers. Er hoeft nauwelijks op gewezen te worden dat ook in de oude Oosterse beschavingen er welbespraakte tegenstanders van oorlog en fervente strijders voor vrede te vinden zijn. De stem van Erasmus klinkt bijvoorbeeld luid in de geschriften van Mo-Ti (Mo-tzu, Mi tse) die de criminaliteit en futiliteit van oorlog sterk veroordeelde; de leegheid van militaire overwinningen aantoonde; voortdurend beroep deed op de rede; en principes van universele liefde verkondigde. Cf. Harold H. Rowley, 'The Chinese Philosopher Mo-Ti', in *Manchester University: Bulletin of the John Rylands Library*, vol. 31, no. 2, november 1948; Mo Ti, *Gegen den Krieg en Solidaritaet und allgemeine Menschenliebe* (Duesseldorf: Eugen Diederichs, 1975). Beide boeken werden uit het Chinees vertaald en becommentarieerd door Hedwig Schmidt-Glitzner. De pacifistische traditie in het oude China komt ook bij Bart de Ligt ter sprake; cf. *Vrede als Daad*, op.

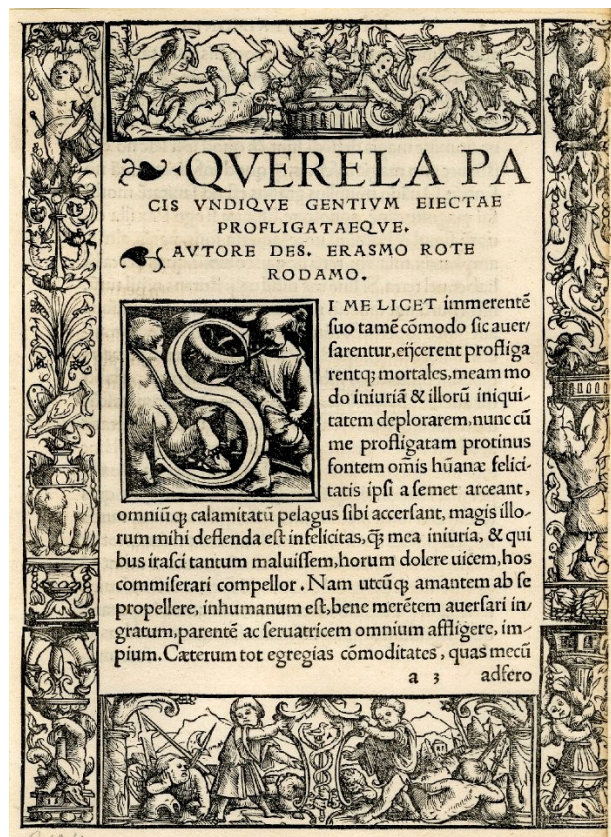
cit., vol. 1, pp. 49-65. 'De uitvinding van de vrede' is waarlijk het werk van vele handen in verschillende culturen. Voor de hedendaagse tijd is het onweerlegbaar dat in dit werk een figuur boven alle andere uitsteekt: Gandhi – de belangrijkste vertegenwoordiger van zowel de filosofie als de praktijk van geweldloosheid. Richard B. Gregg, een van zijn vroegste en beste volgelingen in de westerse wereld, noemt Gandhi 'een grote sociale wetenschapper en sociale uitvinder'. Gandhi's wetenschappelijk-empirische benadering komt al tot uitdrukking in de titel van zijn autobiografie, *My Experiments with Truth*. Cf. Greggs bijdrage, 'Gandhiji as a social scientist and social inventor' in S. Radhakrishnan, ed., *Mahatma Gandhi. Essays and Reflections on his Life and Work*. London: George Allen & Unwin, 1939, pp. 80-86. Gandhi was overtuigd van de mogelijkheid tegenover de 'wetenschap van oorlog' een 'wetenschap van vrede', een 'wetenschap van geweldloosheid' te ontwikkelen, en meer dan iemand anders droeg hij hieraan bij met de aantoning van de praktische betekenis ervan. Meer over Gandhi's gebruik van deze uitdrukkingen in Raghavan Iyer, ed., *The Moral and Political Writings of Mahatma Gandhi*. Oxford: Clarendon Press, 1986, vol. 2, pp. 478, 487. Zie ook Gene Sharp, 'Gandhi's Lessons for the Twenty-first Century', in M. P. Mathai, M. S. John & Siby K. Joseph, eds., *Meditations on Gandhi*. New Delhi: Concept, 2002 (Gandhian Studies and Peace Research Series, vol. 19), pp. 63-75. Voor een overzicht van het ontstaan van het concept van een 'wetenschap van de vrede', cf. Peter van den Dungen, 'Varieties of Peace Science: An Historical Note', in *Journal of Peace Science*, vol. 2, no. 2, Spring 1977, pp. 239-257.

78. Ruysen, op. cit., pp. 245-247.

79. José Chapiro, *Erasmus and Our Struggle for Peace*. Boston: Beacon Press, 1950.

80. Ibid., p. 72.

81. Ibid., p. 130. Voor een recente, originele analyse zie Thomas Nauwerth, *Die Entdeckung der Heimatlosigkeit des Friedens. Über die "Klage des Friedens" (Querela Pacis) von Erasmus von Rotterdam*. Dit is de tekst van een lezing tijdens de Hochschuldialog in Halle/Saale in 2017; cf. www.academia.edu/33563176/Die_Entdeckung_der_Heimatlosigkeit_des_Friedens.
82. Volgens een behoorlijk aantal deskundigen hebben beide politieke leiders het internationaal recht geschonden en moeten zij terecht worden als oorlogsmisdadiger. Zie bijvoorbeeld Francis A. Boyle, *Destroying World Order: U. S. Imperialism in the Middle East before and after September 11th* en *Breaking all the Rules: Palestine, Iraq, Iran and the Case for Impeachment* (Atlanta, GA: Clarity Press, resp. 2004 & 2008).

Beginpagina van de eerste druk van *Querela Pacis* bij Froben in Basel, december 1517